

Sayı : 1

Ekim 1970

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1970

CUCİ SÜLÂLESİ VE ŞU'BELERİ

Mustafa Kafalı

Cengiz Han, Doğu Deşt-i Kıpçak ve Harezmi ülkelerini fethettikten sonra, Doğu Deşt-i Kıpçak'ı yurt ve Harezmi de atlarının yemini karşılamak üzere büyük oğlu Cuci Han'a (1170-1227) vermişti. Fakat Cuci Han, 1227 yılında babasından altı ay önce bir av esnâsında vukubulan kazada, omurgası kırılarak ölmüştü¹. Cengiz Han, Cuci Han'a verdiği Deşt-i Kıpçak ve Harezmi ülkelerini, bu sefer torunları Batu Han (Sayın Han) ve Orda İçen Han arasında taksim etmişti. Cuci Ulusu'nun ve Hanlığı'nın adem-i merkezîyet esâsına göre yapılan taksiminde, Ön-Kol (Sağ Kol) illeri ve İdil ırmağı boyundaki vilâyetler ile hanlık makamı Sayın Han (1227-1256)'a; Sol-Kol illeri ile Sır-Derya boyundaki vilâyetler Orda İçen Han'a verilmişti². Cuci Han'dan sonra bütün Cuci ailesinin reisi ve hanı olan Sayın Han'a, dedesi hâkimiyet alâmeti olan "Altun Busagalı Ak Orda"yı³ kurdurduğu için soyundan gelenler "Ak Orda Hânedânı" adıyla anılmışlardı. Sayın Han Sülâlesinden gelen Ak-Orda veya Altun-Orda hanları da aynen ataları Sayın Han gibi Cuci ailesinin ve Ulusu'nun başkanı olmakta devam etmişlerdi. Sayın Han Sülâlesi yani Ak-Orda Hânedânı'nın bu hâkimiyet devresi, Batu Han'ın 1227 yılında Cuci Ulusu'nun başına geçtiği tarihten itibaren Batu ailesinin sonuncusu olan Berdi Bek (1357-1359)'in ölümüne kadar 132 yıl devam etmişti. Cengiz Han, Sayın Han'ın ağabeyi Orda İçen Han'a "Gümüş Busagalı Gök-Orda"yı kurdurduğu için bu hânedan da

¹ *Ötemiş Hacı Tarihi*, Z. V. Togan nüsh. 16' b - 17 b.

² *Ötemiş Hacı Tarihi*, 19 a; Hacı Abdu'l-Gaffâr Kırımı, *Umdetü't-tevârih*, Necib Âsım neşri, TTEM. ilâvesi İstanbul 1343, s. 18.

³ *Ötemiş Hacı tarihi*, 17a.

“Gök - Orda Hânedânı” adıyla adlanmıştı ⁴. Orda - İçen neslinden gelen hanlar da ataları Orda - İçen gibi, Sayın Sülâlesi’nden olan hanlara bağlı kalmışlardı. Yalnız bu bağlılık hâli Gök - Orda hanı Sası Buka’nın oğlu Mübârek Hoca zamanına kadar devam etmişti. Zira Mübârek Hoca 728/1327 ve 729/1328 yıllarında Sığnak şehrinde istiklâl alâmeti olan paralarını darbettirmişti ⁵.

Cuci Han’ın Orda - İçen ve Batu’dan başka çok sayıda “oğlanları (şehzâde) olmakla beraber bunların hepsi hânedan kuramamışlardı. Zâten bunların mühim bir kısmı odalıklardan olma idi. Cuci Han’ın hatunlarından ve odalıklarından dünyaya gelen oğlanların tamamı 40 kadar olup ⁶, yalnızca hatunlardan olan oğlanları ise 18 taneydi. Reşidüddin Fazlullah ve Ali Celâyir, hatunlardan dünyaya gelen oğlanların 14 tanesini zikretmektedirler ⁷. Bunların isimleri sırayla şöyledir : 1 - Orda - İçen, 2 - Batu, 3 - Berke, 4 - Berkçe, 5 - Şiban, 6 - Tengut, 7 - Bo’ul, 8 - Cilâvun, 9 - Şinkur, 10 - Çimpay, 11 - Muhammed, 12 - Odor, 13 - Tokay - Timur, 14 - Sengün. *Şu’ûb-i Pençgâne*’de Hükâcî isimli oğlanın ilavesi ile bu miktar 15 olmuş ⁸ ve *Mu’izü’l-ensab*’da ise İsen, Börü ve Kavadar oğlanların da ilâvesi ile yekûn 18 e bâliğ olmuştur.

Cuci Han’ın büyük oğlu Orda - İçen, Kongirat kabîlesinden bir beğ kızı olan Sertak (Serkak) Hatun’dan dünyaya gelmişti ⁹. Batu Han ise yine Kongirat kabîlesinden Elçi Noyan’ın kızı Erkin Kuçin (Ögey-Kuçin) Hatundan olmuştu ¹⁰. Cuci’nin iki oğlundan başka pek çok evlâdı olduğunu söylemiştik. Cuci Ulusu’nun Ak - Orda ve Gök - Orda olmak üzere ikiye bölünmesinden sonra Tokay - Timur, Odor, Şinkur ve Sengün, Orda - İçen’in yanına verilmişti ¹¹. Şiban ve diğer oğlanlar da Sayın Han’ın tarafında kalmışlardı ¹².

⁴ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 17 a.

⁵ Markof, *Inventarniy Katalog Müsülmanskih Monet* Petersburg 1896, s. 528.

⁶ Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, B. Kerimî nşr., Tahran 1338, I. s. 505; Ali Celâyir, *Câmi’üt-tevârih*, Berezin nşr., Kazan 1851, II. s. 114.

⁷ Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, I. s. 506; Ali Celâyir, *Câmi’üt-tevârih*, II., 114 - 115.

⁸ Reşidüddin, *Şu’ûb-i Pençgâne*, III. Ahmed Kütp. Nu. 2937, 109 a

⁹ Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, I., s. 506.

¹⁰ Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, I., s. 513.

¹¹ Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, I., s. 506 - 507.

¹² Reşidüddin, *Câmi’üt-tevârih*, I., s. 513-515; Ali Celâyir, *Câmi’üt-tevârih*, II., s. 115.

Dolayısıyla Cuci Han'ın hatunlarından ve odalıklarından olma bütün oğulları Cuci Ulusu'nun iki ana bölümünde Batu ve Orda-İçen Hanlar'ın maiyetlerinde yer almış oluyorlardı. Yalnız adı geçen oğlanlar hakkında kaynaklarda mâlûmat yok denecek kadar azdır. Bunlardan Cuci'nin 5. oğlu Şiban ile 13. oğlu Tokay-Timur oğlanları bilâhure temâyüz ederek hânedân kurmaları hasebiyle, kendileri ve sülâleleri hakkında hayli mâlûmat bulabilmekteyiz. Zîra Cuci Sülâlesi içinde itibar derecesi bakımından birinci derecede gelen Batu (Sayın) Han Sülâlesi ve ikinci derecede olan Orda-İçen sülâlesi son bulunca mezkûr Şiban Evlâdı ve Tokay-Timur Evlâdı, Cuci Ulusu'nda birinci derecede hükümrân olan aileler vaziyetini iktisab edeceklerdi. Şimdi biz Cuci ailesinin hükümrân olan şû'belerini sırayla görelim :

1 — Ak-Orda Hânedânı (Sayın Han Sülâlesi)

Batu (Sayın) Han (1227 - 1256) : Cuci Han'ın ölümü üzerine ikinci oğlu Batu Han, babasının tahtına geçmişti. Deşt-i Kıpçak'ın zaptı onun zamanında tamamlanmış ve Cuci Ulusu esas itibariyle onun devrinde teşekkül etmişti. Ak-Orda Sülâlesi'nin müessisi ve ilk hükümdarıdır. Dört oğlu vardı. Adları 1 - Sertak, 2 - Togan (Tutugan), 3 - Ebükan, 4 - Ulakçı idi ¹³.

Sertak Han (1256 sonu ve 1257 yılı içinde) : Batu Han 1256 yılında ölünce yerine oğlu Sertak, Münge Kağan'ın yarlığı ile babasının tahtına çıkmıştı. Fakat bir sene kadar hanlık ettikten sonra öldü ¹⁴.

Ulakçı Han (1257 yılının sonuna kadar) : Sertak Han'ın ölümünden sonra kardeşi Ulakçı, Münge Kağan'ın yarlığı ile tahta çıktı, Fakat Ulakçı Han dâ ağabeyi Sertak Han gibi bir sene bile hanlık süremeden öldü ¹⁵.

Berke Han (1258 - 1266) : Sertak ve Ulakçı Hanlar'ın birbiri ardınca ölmeleri üzerine, Cuci Ulusu'nda beğler Batu Han'ın küçük kardeşi Berke'yi Han ilân ettiler. Berke Han, Sayın Han sü-

¹³ Reşidüddin, *Şu'ûb-i Pençgâne* 113 a, b; Ali Celâyir, *Câmi'üt-tevârih*, II., s. 121.

¹⁴ Reşidüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I. s. 525; *Şu'ûb-i Pençgâne*, 113 a, b.

¹⁵ Reşidüddin, *Câmi'üt-tevârih*, aynı yer.; *Şu'ûb-i Pençgâne*, aynı yer.

lâlesini, İlhanlı müdahalesinden koruması ve Cuci Ulusu'nda ilk müslüman hükümdar oluşuyla meşhurdur. 1266 yılında vefat ettiği zaman hiç evladı yoktu ¹⁶.

Münge - Timur Han (1266 - 1282) : Berke Han ölünce Altun-Orda tahtına, Batu Han'ın oğullarından Togan (Tutugan)'ın oğlu Münge Timur, han oldu. Berke Han, Sayın Han Sülâlesi'nin dışında kalması hasebiyle Münge Timur Han'ın tahta çıkmasıyla Saray tahtı, tekrar Sayın Han Sülâlesi'nin eline geçmiş oldu. Dartu ve Tuda -Münge adlı iki kardeşi vardı. 1282 yılında öldü ¹⁷.

Tuda -Münge Han (1282 - 1287) : Tuda Münge, biraderinin yerine 1282 yılında tahta çıktı. Ahmaklığı ve divâneliği ile meşhurdur. Beş yıl hanlık yaptı ¹⁸.

Tula -Buka Han (1287 - 1291) : Tuda -Münge ve Münge-Timur Hanlar'ın kardeşi Dartu'nun oğlu Tula -Buka, amcasının yerine 1287 yılında Han oldu. 1291 yılında öldürüldü ¹⁹.

Tokta (Toktoga) Han (1291 - 1313) : Tula -Buka Han'dan sonra Altun -Orda tahtına çıkan Tokta Han, Münge Timur Han'ın oğlu idi. Alguy ve Tuğrulca adında kardeşleri vardı. 1300 yılında Emir Nogay'ı mağlub ederek öldürmüştü. Nogay'ı bertaraf ettikten sonra Atalığı, Uygur Bacırtuk -Buka'nın tesir ve teşvikiyle Sayın Han Sülâlesi'nin bütün mensuplarını teker teker öldürtmüş ve yalnız veliahdi olan oğlu İlbasar'ı hayatta bırakmıştı. Fakat İlbasar kendisinden önce ölünce kederinden hastalanarak öldü ²⁰.

Özbek Han (1313 - 1339/40) : Tokta Han, Atalığı Uygur Bacırtuk -Buka'nın teşvikiyle Sayın Han Sülâlesi oğlanlarını öldürtürken bu arada kardeşi Tuğrulca'yı da öldürtmüş ve dul kalan hanımı Gelin -Beyalin Hatun'u kendisine nikâhlamıştı. Fakat bu sırada Gelin Beyalin kocası Tuğrulca'dan gebe idi. Doğan çocuğa Özbek adını vererek gizlice Kabartay Çerkesleri'nin içine göndermişti. Çünkü Toktoga Han mevcut ve yeni doğan bütün oğlanları öldürtüyordu. Fakat bu sırada veliahdi İlbasar Oğlan ölünce Sayın Han Sülâlesinin son bulduğunu görerek üzüntüsünden hasta-

¹⁶ Reşîdüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I., s. 225 - 226.

¹⁷ Reşîdüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I., s. 526 - 527.

¹⁸ Reşîdüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I., s. 527 - 528.

¹⁹ Reşîdüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I., s. 528.

²⁰ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 27 b - 28 b ; Reşîdüddin, *Câmi'üt-tevârih*, I., s. 529 -

lanmıştı. Bunun üzerine Gelin Beyalin Hatun, Özbek Han'ın varlığından Toktoga Han'ı haberdar etmiş, han da emirlerinden Kıyat Astay ile Secut Alatay Beğ'i Özbek Han'ı getirtmek üzere gönderdi. Çünkü Toktoga Han, ölmeden önce sülâlesinin son temsilcisi olan yeğeni Özteki kendisine veliahd ilân etmek istiyordu. Secut Alatay Beğ ve Kıyat Astay Beğ Özbek Han'ı alıp döndükleri zaman Toktoga Han ölmüş ve Atalığı Uygur Bacırtuk - Buka hanlığını ilân etmiş, hatta Gelin Beyalin Hatun'u da kendisine nikâhlamıştı. Cuci sülâlesinin diğer şu'belerinden oğlanlar da bu kuvvetli beğ'e karşı boyun eğmeğe mecbur kalmışlar, yalnız Şiban evlâdı Bacırtuk - Buka ile mücadele etmeye çalışıyordu. Böyle bir vaziyette kuvvet ile baş edemeyeceklerini anlayan Kıyat Astay ve Secut Alatay Beğler, boyun eğmiş gibi görünerek hile ile Bacırtuk - Buka'yı öldürdüler ve Özbek Han'ı Altun-Orda tahtına çıkardılar ²¹.

Özbek Han, Ak - Orda (Altun - Orda) tahtına çıktığı zaman 14 yaşma basmıştı ²². Daha önce bahs etmiş olduğumuz Tay-Duğlu Begüm Hatun'la ancak tahta çıktıktan sonra evlendiği anlaşılıyor. Tini - Bek, Canı - Bek ve Hızır - Bek adında üç oğlu olmuştu ²³. Özbek Han zamanında Gök - Orda ve Cuci evlâdının bütün şubelerini alâkadar eden mühim hadiseler cereyan etmiş ve Özbek Han bütün Cuci Ulusu'nda merkezîyetçi bir idare tesis etmişti. Gök - Orda Hânedânı ve Devletinin sonunu tayin eden bu hadiseleri Gök - Orda Hânedânının alâkalı kısmında izah edeceğiz. Özbek Han'ın ölümünden sonra oğullarından Canı - Bek Han, Gök-Orda'da bulunan kardeşi Tini - Bek Han'ı mağlûb ederek öldürmüştü. Aynı âkıbet diğer kardeşleri Hızır Bek'in de başına gelmişti ²⁴.

²¹ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 29 a - 31 a; Abdül-Gaffâr Kırımî, *Umdetü't-tevârih*, s. 32 - 35.

²² *Ötemiş Hacı Tarihi*, 29 a; Abdül-Gaffâr, *Umdetü't-Tevârih*, s. 32; Ebulgazi ise « 13 yaşında idi » demektedir (*Şecere-i Türk*. RN. nşr., s. 180). Bazı yabancı kaynaklarda bu yaş için verilen rakamlar çok farklı ise de 13 - 14 yaşın doğru olması lâzım. Zirâ Nogay 1299 / 1300 yılında ölünce, Toktoga Han'ın atalığı Bacırtuk-Buka, Toktoga'yı bütün oğlanları öldürmek hususunda ikna etmişti. Özbek Han'ın babası Tuğrulca da bu tarihte öldürülmüş olmalıdır ki hanımı Gelin - Beyalin o sırada Özbek Han'a hamile idi. Özbek Han 1313 yılında tahta çıktığına göre 13 - 14 yaş doğru olmaktadır.

²³ Ebu Bekir el-Kutbî el-Ahrî, *Tarih-i Şeyh-Uveys* J. V. Loon nşr. Gravenhage, 1954, s. 76.

²⁴ Ebu Bekir el-Kutbî el-Ahrî, *Tarih-i Şeyh Uveys*, aynı yer.

Canı-Bek Han (1339-1357): Canı-Bek Han, kardeşlerini bertaraf ettikten sonra Cuci Ulusu'na hâkim oldu. Berdi-Bek adındaki oğlundan başka Kildi-Bek adında da bir oğlu olduğu anlaşılıyor²⁵. Berdi-Bek, 1357 yılında beğlerden Kanglı Tulubay vasıtasıyla babasını öldürterek Altun-Orda tahtına çıkmıştı²⁶.

Berdi-Bek (1357-1359/60): Berdi-Bek Han, atalığı Kanglı Tulubay'ın teşviki ile kendi sülâlesinin bütün oğlanlarını öldürttü. Bunun için kendisine "Kökün Kırgan Köten Han" derler²⁷. Berdi-Bek Han'dan sonra Sayın Han Sülâlesinden kimse kalmadığı için sülâle son buldu.

2 - Gök - Orda Hânedanı (Orda-İçen Sülâlesi) :

Orda-İçen Han, babası Cuci Han'ın ölümünden sonra Sol-Kolda, Sır-Derya boyunda han olmuştu. Annesi Kongirat kabilesinden Serkak (Sertak) Hatun idi. Orda-İçen Han'ın üç hatunu olup üçü de Kongirat kabilesinden idi. Birinci hatunun ismi Çöke-Hatun, ikincisinin Tubakane-Hatun, üçüncüsünün ise yalnızca Kongirat ilinden olduğunu biliyoruz. Yedi tane oğlu vardı. Bunların adları sırayla 1 - Sertaktay, 2 - Kuli, 3 - Kurmuş, 4 - Konggiran, 5 - Çurmakay, 6 - Kutukay, 7 - Hülâgü idi²⁸. Orda-İçen Han, kardeşi Batu-Han'a tâbi olarak hareket eder, ve yarlıklarının başına onun ismini önce yazdırırdı. Sol-Kol askeri ve Sol-Kol oğlanları, Odar, Tokay-Timur, Şinkur ve Sengün onun hizmetinde idiler²⁹.

Konggiran Han : Orda-İçen Han öldükten sonra oğullarından Konggiran geçmişti. Konggiran'ın hiç evladı yoktu³⁰.

Kulçi (Koyunçi) Han : Konggiran'dan sonra Gök-Orda'nın başına Orda-İçen Han'ın en büyük oğlu Sertaktay'ın oğlu Kulçi (Koyunçi) geçmişti. Kulçi'nin lakabı Turuk Han idi³¹. Sertaktay'

²⁵ Muiniddin Natanzi, *Tarih-i Mu'ini*, J. Aubin nşr. Tabran 1957, s. 85.

²⁶ Muiniddin Natanzi, *Tarih-i Mu'ini*, s. 84.

²⁷ Ötemiş Hacı Tarihi, 35 a,b ; Abdu'l-Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 41.

²⁸ Reşîdüddin, *Şu'ûb-i Pençgâne*, 109 a ; *Câmi'üt-tevârih*, I. s. 506-507.

²⁹ Reşîdüddin, *Câmi'üt-tevârih*, aynı yer.

³⁰ Reşîdüddin, *Şu'ûb-i Pençgâne*, 109 a ; *Câmi'üt-tevârih*, I. s. 512.

³¹ Reşîdüddin, *Şu'ûb-i Pençgâne*, aynı yer.

ın Kongirat kabîlesinden olan hanımı, Bukulun Hatun'dan dünyaya gelmişti. Doğduğu zaman babası ölmüştü. Kulçı'nın dört oğlu vardı ³². 1 - Bayan (Nayan); 2 - Başkırtay, 3 - Çıgan-Buka, 4 - Mutuday.

Bayan (Nayan) Han : Kulçı'den sonra yerine oğlu Bayan geçmişti. Bayan (Nayan) 'ın zamanında amcazâdelerinden Hülâgü'nün torunu ve Timur-Buka'nın oğlu Köplek ile uzun müddet mücadele etti. Dört oğlu vardı. Bunların adları 1 - Şadi, 2 - Sası-Buka, 3 - Tekne, 4 - Salciyutay idi ³³.

Sası - Buka Han : Babası Bayan Han'ın ölümü üzerine Gök ' Orda tahtına çıkmıştı. Toktoga Han ile muasırdır. Muhtemelen Özbek Han'ın tahta geçmesinden sonra vefat etmiş olmalıdır. Zira Sası-Buka'nın oğlu İrzen Han, Muiniddin Natanzi'ye göre Özbek Han'ın hükmü ile Gök-Orda tahtına çıkmıştı ³⁴.

İrzen Han : Tarih-i Mu'ini'ye göre İrzen Han, Otrar, Sabran, Cend ve Barçkend gibi Sır-Derya boyundaki şehirlerde, câmiler, mescidler inşa ettirmiş ve hayır işleri ile uğraşmıştı ³⁵. Özbek Han 1320 tarihlerinde müslümanlığı kabul edip hânedân mensuplarına da kabul ettirmişti. Buna göre İrzen Han, Câmî, mescid ve hayır işleri ile uğraştığına göre müslüman idi. Dolayısıyla 1320 den sonra vefat etmiş olmalıdır. Yalnız vefat tarihi 1327 yılından da öncedir. Çünkü oğlu Mübârek Hoca bu tarihte Gök-Orda'nın Ak-Orda'dan ayrılışını ifâde için para darbettiirerek istiklâli-ni ilân etmişti.

Mübârek Hoca : Babası İrzen Han'dan sonra Gök-Orda tahtına çıkan Mübârek Hoca, 728 ve 729 yani 1327-1328 yıllarında istiklâl alâmeti olan paralarını Gök-Orda'nın merkezi Sıgnak şehrinde darbettirmişti ³⁶. Bunun üzerine Deşt-i Kıpçak'ta «Bulkak» yâni karışıklık meydana gelmişti. Fakat Özbek Han, bu isyan hareketini, çok şiddetli bastırmış olmalıdır. Mübârek Hoca perişan olmuş iki buçuk sene kadar tâkîpten kurtulmak için dâima kaçmış ve Altay dağlarında ölmüştü. Muiniddin Natanzi, "halen bu bulkak hadisesi Deşt-i Kıpçak'da bir asır geçmesine rağmen unu-

³² Reşîdüddin, *Câmi'ü't-tevârih*, I. s. 508.

³³ Reşîdüddin, *Câmi'ü't-tevârih*, I. s. 509.

³⁴ Muiniddin Natanzi, *Tarih-i Mu'ini*, s. 88.

³⁵ Muiniddin Natanzi, *Tarih-i Mu'ini*, aynı yer.

³⁶ Markof, *Inventarniy Katalog Müsülmanskih Monet*. s. 528.

tulmamıştır” demektedir ³⁷. Özbek Han, isyanı bastırdıktan sonra Gök - Orda Hânedânı'na son verdiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Kadı Ahmed Gaffar ve Muiniddin Natanzi eserlerinde hânedânı devam ettirmişlerse de bunu yerli kaynaklar tevsik etmemektedirler. Mübârek Hoca'nın fitnesi neticesinde meydana gelen bu büyük «Bul-kak» hadisesini, Ötemiş Hacı ve Kırımî Abdü'l-Gaffâr'ın nakilleri ile değerlendirecek olursak mahiyeti daha iyi aydınlanmış olacaktır. Özbek Han, Ak - Orda tahtına çıkmazdan önce, Toktoga Han'ın ölümü üzerine, atalığı Uygur Bacırtuk Buka'nın fırsattan istifade ederek hanlığını ilân ettiğini söylemiştik. O zaman yalnız Şiban evlâdı hariç bütün Cuci hânedanı mensupları boyun eğmek mecburiyetinde kalmışlardı. Özbek Han, Bacırtuk - Buka'yı bertaraf edip tahta çıktığı zaman henüz 13 - 14 yaşında olduğu için Cuci Oğlanlarının bu boyun eğme işine çok kızmış olmasına rağmen onlara dokunmadığı anlaşılıyor. Fakat Orda - İçen Sülâlesin'den İrzen'in oğlu Mübârek Hoca'nın 1327 yılında kendisine isyan edip istiklâlini ilân etmesi üzerine evvelce âşikâre vurmadığı hiddetini ortaya koyduğunu görüyoruz. Zîrâ «Kara Kişi» yâni asil olmayan, avamdan biri olarak tavsif ettiği Uygur Bacırtuk - Buka'ya boyun eğmelerine rağmen, meşru Sayın Han Sülâlesi'nden olan kendisine karşı isyan edilmesi onu çok şiddetli hareket etmeye sevketmişti. Muhtemelen Sol - Kol Oğlanları da Mübârek Hoca'nın bu hareketine katılmışlar veya hiç olmazsa onun hanlığını tasvip etmişlerdi. Özbek Han isyan hareketini bastırıp Cuci Ulusu'nda hâkimiyetini tesis eder etmez, Cuci Han'ın hatunlarından olma diğer 17 oğlanın oğlanlarını çağırıp huzurunda topladı ve onlara “Siz Cuci Han'ın neslinden değilmisiniz ki bir kara kişiye kul, nöker ve muti oldunuz? Herhangi biriniz hanlık iddia etseydiniz olmaz mı idi? Mâdemki sizler kara kişinin kulluk ve nökerliğini kabûl ettiniz ben de sizi kara kişiye koşun vereyim” diyerek onları eski suçları ile mahkûm etmiş, yalnız Şiban evlâdı hariç hepsini tebeaları birlikte uluğbeği Kıyat Astay'ın emrine vermişti. Şiban evlâdına da Bacırtuk - Buka ile mücadele ettikleri için, izzet, ikram ve iltifatlarda bulunarak onlara kendi öz illerini vererek yurtlarına göndermişti ³⁸.

³⁷ Muiniddin Natanzi, *Tarih-i Mu'ini*, s. 89.

³⁸ Ötemiş Hacı *Tarihi*, 31 b; Abdü'l-Gaffâr Kırımî, *Umdetü't-tevârih*, s. 35.

Yukarıda *Ötemiş Hacı Tarihi*'nden aldığımız kısım, Cuci Ulu-su'nun teşkilâtında mühim bir değişmeyi ortaya koymaktadır. Böylelikle, Özbek Han'ın mezkûr «Bulkak» hadisesini bertaraf ettikten sonra Cuci Hanlığı'nda o tarihe kadar mevcut olan adem-i merkezîyet sistemini yıktığı görülüyor. Dolayısıyla bu hareket neticesinde Gök - Orda Hânedânı sona ermiş oluyordu. Kıyat Aştay'dan sonra Sol-Kol Oğlanları ve kabîleleri önce oğlu Kıyat Cerkutlu sonra da torunu Kıyat Tengiz Buka'nın idaresi altında kalmışlardı³⁹. Bu hal Berdi-Bek Han'ın ölümünü müteakib Sol-Kol'a mensub Tokay-Timur oğlanlarının Tengiz-Buka'yı katletmelerine kadar devam etmiştir⁴⁰.

Özbek Han'ın Gök - Orda Hânedânı'na son verişinin delillerin-ben birisi de büyük oğlu Tini-Bek'i Gök - Orda tahtına tayin edişidir. Kutbî, *Husrev-ü Şîrin* adlı manzum eserini Tini-Bek Han'a ithaf etmişti⁴¹. Özbek Han'ın oğlunu Sıgnak'a han olarak gönderişi, Ak Orda ve Gök Orda'yı merkezî bir idarede topluyarak Cuci Ulusu'nu yalnız Sayın Han Sülâlesi'nin hâkimiyeti altında birleştirmek istemesinden mütevellid idi. Tini-Bek Han'ın babası Özbek Han'ın vefatından sonra tahta çıkan kardeşi Canı-Bek Han tarafından katledildiğini zikretmiştik.

Gök-Orda Hânedânı'nın Mübârek Hoca'nın istiklâl teşebbüsünde bulunmasından dolayı sona erişinin en mühim delili ise, bu hânedânın devam ettiğini bildiren Muiniddin Natanzî'nin ve Kadı Ahmed Gaffâr Kazvinî'nin her ikisinin de Orda - İçen sülâlesine aid naklettikleri nesebnâmenin, Tokay-Timur neslinden Urus Han, Toktamış Han ve Timur-Kutluk Han'a bağlanmasıdır⁴². Halbuki yerli Özbek kaynaklarının hepsi, bilâ istisna adı geçen üç hanı, Sol-Kol oğlanlarından Cuci Han'ın 13. oğlu Tokay-Timur'un neslinden geldiğini söylemektedirler. Çok kıymetli ve sağlam bir

³⁹ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 36 a,b; Abdu'l-Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 41 - 43.

⁴⁰ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 39 b; Abdu'l-Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 43.

⁴¹ Eserin başlangıcındaki Tini-Bek Han'a ve hanımı Melîke Hatun'a aid medhiye kısmı, bk. Kutbî, *Husrev-ü-Şîrin*, A. Zayackovsky nşr., Varşova 1958, I. c. tekst., s. 27 - 31, II. c. faksimile 5 b - 7 b,

⁴² Kadı Ahmed Gaffâr Kazvinî, *Tarih-i Cihanârâ*, Müctebâ Minovî nşr., Tahran 1342, s. 205 - 206.; Muiniddin Natanzî, *Tarih-i Mu'ini*, s. 93-98.

şecere kitabı olan *muizü'l-ensab* her üç hanı da Tokay - Timur nesline bağlamaktadır. Ayrıca Ötemiş Hacı ⁴³, Kıyımlı Abdu'l-Gaffâr ⁴⁴, Ebulgazi ⁴⁵ ve Ali Celâyir ⁴⁶ gibi Cuci Ulusu'unun yerli müverrihleri de mezkûr hanları Cuci Han'ın 13. oğlu Sol - Kol oğlanlarından Tokay - Timur'a bağlamaktadırlar. Dolayısıyla Orda - İçen Sülâlesinin devamlılığını, Tokay - Timur evlâdı ile temin etmek sunî bir yakıştırma olmaktadır. Muiniddin Natanzî ve Kadî Ahmed Gaffâr Kazvîni, bu yakıştırma veya hatayı, Tokay - Timur evlâdının da Sol - Kol oğlarından oluşu ve Berdi - Bek Han'ın ölümünden sonra Sol - Kol yani Sır - Derya boyunda hâkimiyetlerini kurarak Gök - Orda Hânedânı'nın yerini almaları münasebetiyle yapmış olsalar gerektir. Eğer Muiniddin Natanzî ve Gaffâr Kazvîni'nin verdiği nesebnâmeleri, bir an için doğru olarak farzedecek olursak Kırım, Kazan, Astarhan ve Kazak Hanları'nın da nesepleri Orda - İçen Sülâlesi'ne bağlamak icâb etmektedir. Halbuki Seyid Muhammed Rıza, *Es - Seb'ü's - Seyyar* ve Halîm Giray, *Gûlbün-i Hânân* adlı eserlerinde nesebnâmeyi Cuci Han'ın oğlu Tokay - Timur'a bağlamaktadırlar. Netice olarak Orda - İçen Han neslinin devam ettiğini gösteren hiçbir yerli kaynak mevcut değildir.

3 - Tokay - Timur Sülâlesi :

Cuci Ulusu'nda önce Orda - İçen, sonra da Sayın Han Sülâleleri son bulunca, Saray tahtı boş kalmıştı. Bunun üzerine Cuci evlâdından bir çok oğlanlar Ak - Orda tahtına çıkabilmek için mücadeleye başlamışlardı. Nesepleri ve şahısları hakkında malûmatımız olmayıp yalnızca bastırmış oldukları paralardan isimlerini tanıdığımız bir çok oğlan bu karışıklık devresinde hanlıklarını ilân etmişlerdi ⁴⁷. Fakat hiç birisinin hanlığı, Cuci Ulusu'na nizam getirmemiş ve hanlıkları ay hesabı olmuştu. Bilhassa Saray tahtı için yapılan mücadele Şiban oğlanları ile Tokay - Timur oğlanları arasında cereyan etmişti. Berdi - Bek Han'ın 1359 da ölümü üzerine Şiban Han neslinden Hızır Han (1359 - 1362) Saray şeh-

⁴³ Ötemiş Hacı Tarihi, 17 a.

⁴⁴ Abdu'l-Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 45, 55, 90 - 91.

⁴⁵ Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, R. N. nşr., s. 184.

⁴⁶ Ali Celâyir, *Câmî'ü't-tevârih*, s. 158, 159, 163.

⁴⁷ Markof, *Inventarniy Katalog Müsülmanskih Monet.*, s. 463 - 477 arasındaki hanlar ve paraları.

rinde han olurken Tokay-Timur neslinden Kara Nogay Han (1359-1362) da Sol-Kol da hanlığını ilân etmişti⁴⁸. Kara Nogay Han üç yıl hanlık yaptıktan sonra vefat etmiş yerine küçük kardeşi Tuğlu Timur Han (1362-1369) geçmişti. Tuğlu Timur, *Ötemiş Hacı Tarihi*'ne ve *Umdetü't-tevârihe* göre Sır-Derya boyunda 7 yıl hanlık yapmıştı⁴⁹. Yalnız Kara-Nogay Han'ın ve Tuğlu-Timur Han'ın darbedilmiş paraları mevcut değildir. Muhtemelen mezkûr iki han da Saray tahtı için yapılan mücadelelere uzaktan seyirci kalmak istemişlerdir. Tuğlu Timur Han'ın ölümünden sonra yerine amcazadeleri Badık Oğlan oğlu Urus Han, Sol-Kolda han olmuştu⁵⁰.

Urus Han (1369-1379): Urus Han, tahta çıkar çıkmaz Sığnak şehrinde para darbettirmişti⁵¹. Urus Han'ın 1377 yılında Saray tahtını da ele geçirdiğini görüyoruz. Çünkü 779/1377 yılına aid Saray şehrinde darbedilmiş parası mevcuttur⁵². Urus Han, Sağ Kolda yalnız Kırım tarafında hâkim olamamıştı. Zîrâ Kıyaç Mamy'ı bertaraf edememişti. Böylelikle Tokay-Timur evlâdından Altun-Orda tahtına çıkan ilk han Urus Han olmaktadır. Urus Han'ın Kayırçak, Tokta Pulat (Tokta Buka), Timur Melik, Tuğluk Pulat ve Toktakiya adlarında oğulları vardı. Urus Han'ın adı geçen oğulları içinde yalnız Kayırçak Han neslinden gelenler Kazak ilinin başına geçerek sülâle tesis edebilmişlerdir⁵³. Bu sırada yine Tokay-Timur neslinden olan Urus Han'ın amcazâdeleri Tuy

⁴⁸ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 40 b; Abdu'l-Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 43-44.

⁴⁹ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 41 a; Abdu'l-Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 45.

⁵⁰ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 41 a; Abdu'l-Gaffâr, *Umdetü't-tevârih*, s. 45-46.

⁵¹ Markof, *İnvertarniy Katalog Müsülmanskih Monet.*, s. 528 deki 770/1369 yılında Sağanak'ta darbedilen para.

⁵² Markof, *aynı Katalog*, s. 478 deki Saray şehrinde darbedilen 779/1377 tarihli para.

⁵³ Kazak Hanlarının nesebi şöyledir; Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur oğlu Açık oğlu Mamıtık (Bahtiyar) oğlu Timur Hoca oğlu Badık Oğlan oğlu Urus Han oğlu Kayırçak oğlu Barak Han, Kazak hanlarının atasıdır. bk. Ali Celâvir, *Câmi'ü't-tevârih*, aynı nşr., s. 163. Ebulgazi, bu nesebnâmeyi eksik olarak vermiştir. bk. RN. nşr., s. 184-185. Aynı eksik nesebnâmeyi, Şihabüddin Mercânî, *Müstefadü'l-ahbâr* I. Kazan 1885, s. 122 de ve Murad Remzi, *Telfikü'l-ahbâr*, Orenburg 1908, I. s. 568 de tekrarlamışlardır.

Hoca Oğlan oğlu Toktamış ve Kutluk Timur (Tuğlu Timur) oğlu Timur Kutluk, Urus Han'ın hizmetindeydiler ⁵⁴. Bunlardan Toktamış ile Urus Han bozuşmuşlar uzun m¼cadeleden sonra Toktamış 1379 yılında Urus Han'ı bertaraf ederek Altun - Orda tahtına çıkmıştı ⁵⁵.

Toktamış Han (1379 - 1396) : Toktamış ⁵⁶ Han, 1381 yılında Sağ - Kol beği Kıyat Mamay'ı da Kalka muharebesinde perişan edip öld¼rtt¼kten sonra b¼t¼n Cuci Ulusu'nun h¼kim-i mutlakı olmuştu. Toktamış Han'ın Cel¼leddin, Kebek, Cebb¼r - Berdi, Ker¼m - Berdi, Kadir - Berdi ve K¼¼¼k Sultan adında oğlanları vardı. Banlardan Ker¼m - Berdi ve K¼¼¼k Sultan h¼ri¼ diğerleri 1412-1419 yılları arasında Altun - Orda hanı olabilmışlerdi. ¼¼nki Toktamış Han, Timur'a önce 1391 de Kunduz¼a (Kundur¼a) da sonra da 1395 de Terek muharebesinde mađl¼p olduktan sonra tahtını kaybetmişti. Yerine Edig¼ Beğ'in yardımıyla Timur Kutluk han olmuştu ⁵⁷.

Timur Kutluk Han (1396 - 1400) : Toktamış ve Urus Hanlar'ın amcaz¼desi olan Timur Kutluk 1396 yılında Saray tahtına çıkmıştı. Bil¼h¼re teřekk¼l eden Astarhan hanları onun neslinden gelirler ⁵⁸. Polat Han ve Timur Han adında iki oğlu vardı. 1400 yılında bu han vefat edince yerine yeğeni Kutlu - Bek oğlu ř¼di - Bek han oldu. ř¼di Bek Han (1400 - 1407), Edig¼ Beğin yardımlarıyla 1400 yılında han oldu. Gıyaseddin isminde bir oğlu vardı. 1407 yılında Edig¼ Beğ ile bozuştuğu i¼in hanlığı kaybetti. ř¼di - Bek Han'dan sonra Timur Kutluk Han'ın oğulları sıra ile Polat Han (1407 - 1410) ve Timur Han (1410 - 1412) Altun - Orda tahtına çıkmışlardı. Meşhur K¼¼¼k Muhammed Han bu Timur Han'ın oğludur.

⁵⁴ *¼temiř Hacı Tarihi*, 40 b.

⁵⁵ *¼temiř Hacı Tarihi*, 45 b - 46 b; Abdu'l - Gaff¼r, *Umdat¼'t-tev¼rih*, s. 55.

⁵⁶ Toktamış Han'ın nesebi ř¼yledir: Cuci oğlu Tokay Timur oğlu ¼ztimur (¼ren Timur) oğlu Sarıca oğlu K¼n¼ek oğlu Tokul Hoca (Kutluk Hoca) oğlu Tuy Hoca oğlu Toktamış (Ebulgazi, *şecere-i T¼rk*, s. 184).

⁵⁷ *¼temiř Hacı Tarihi*, 51 b, 59 a - 61 a.

⁵⁸ Astarhan hanları, Cuci oğlu Tokay-Timur oğlu Kin-Timur oğlu Abay oğlu Togan oğlu Kutluk-Timur oğlu Timur Kutluk Han oğlu Timur Han oğlu K¼¼¼k Muhammed oğlu Ahmet soyundan gelirler (Ali Cel¼yir, *C¼mi'¼'t-tev¼rih*, II. s. 159; Ebulgazi, *şecere-i T¼rk*, s. 185). M¼neccimbařı, K¼¼¼k Muhammed, Uluğ Muhammed ve Toktamış'ın k¼¼¼k oğlu K¼¼¼k Sultanı birbirine karıştırmıştır (M¼neccimbařı, *Sahai'¼'l-Ahb¼r*, II. s. 695 - 698).

1419 yılında Toktamış Han'ın oğlu Kadir-Berdi Han vefat edince beğleri Toktamış Sülâlesinden kimseyi bulamadıkları için amcazâdelerinden İçkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed'i Altun-Orda tahtına çıkardılar. Uluğ Muhammed Han bilâhıre Küçük Muhammed Han ile yaptığı hanlık mücadelesini 1436 yılında kaybedince Kazan'a giderek Kazan Hanlığını kurmuştu. Kazan hanları onun neslinden gelmişlerdir ⁵⁹.

Kazan hanlığını müteakiben Kırım'da da Kırım Hanlığı teşekkül etmişti. Bu hanlığın da müessisi Uluğ Muhammed Han'ın amcazâdesi Baş-Timur (Taş-Timur)'un torunu ve Devlet-Berdinin oğlu Hacı Giray olmuştur. Kırım Hanları onun neslindedirler ⁶⁰. Görüldüğü üzere Cuci Han'ın oğlu Tokay-Timur neslinden gelenler de muhtelif şû'belere halinde hüküm sürmüşlerdir. Tokay-Timur neslinden zuhur eden bu sülâleler dört isimde düğümlenmişti.

a - Urus Han ve evlâdı : Urus Han'dan sonra oğlu Kayırçak'ın oğlu Barak Han (1424-1427 yılları arasında Altun-Orda Hanı olmuştur) neslinden gelenler Kazak Hanlığını ve sülâlesini kurmuşlardır.

b - Toktamış Han ve evlâdı : Toktamış Han ve oğulları Altun-Orda Hanı olmuşlar fakat ayrıca sülâle teşkil edememişlerdir.

c - Kutluk-Timur evlâdı : Kutluk-Timur'un oğlu Kutlu-Bek neslinden Şâdi Bek ve Gıyaseddin Altun-Orda hanı olmuşlarsa da sülâle devam etmemiştir. Buna mukabil Kutluk-Timur'un diğer oğlu Timur-Kutluk Han kolu devam etmiş, oğlu Timur Han ve torunu Küçük Muhammed Han Altun-Orda Hanı olmuşlardı. Küçük Muhammed Han'ın oğlu Ahmed Han neslinden Hacı Tarhan (Astarhan) hanları neşed etmiştir. 1600 yılında Buhara Şibânileri'nin

⁵⁹ Kazan hanlarının nesebi şöyledir: Cuci Han oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur (Tok-Timur) oğlu Sarıca oğlu Köncek oğlu Tülek-Timur oğlu Habine (Şecere-i Türk'te bu şekildedir. Ötemiş Hacı Taribinde « Çıga », *Umdetü't-tevârihte* « Çıgay », *Gülbün-i Hânâu ve Es-sebü's-seyyar*'da « Canay » şeklindedir) oğlu İçkili Hasan oğlu Uluğ Muhammed Han. (*Şecere-i Türk*, s. 184; *Umdetü't-tevârih*, s. 92-95).

⁶⁰ Kırım hanlarının nesebi ise: Cuci Han oğlu Tokay-Timur oğlu Örenk-Timur (Tok-Timur) oğlu Sarıca oğlu Köncek oğlu Tülek-Timur oğlu Habine (Çıgay veya Canay) oğlu Baş-Timur (Taş-Timur) oğlu Devlet-Berdi oğlu Hacı Giray şeklindedir. (*Umdetü't-tevârih*, s. 95-97; Halîm Giray, *Gülbün-i Hânân*, s. 3). *Şecere-i Türk*'de nesebnamenin sonunda hata edilmiştir. (bk. *Şecere-i Türk*, s. 184).

yerine kaim olan «Caniyan sülalesi» bu sülâlenin bir koludur.

d - Habine (Çıgay ve Canay) evlâdı : Habine'nin oğullarından İçkili Hasan'ın oğlu Uluğ Muhammed Han, Altun-Orda tahtını kaybedince Kazan hanlığını kurmuştur. Habine'nin diğer oğlu Baş - Timur (Taş - Timur) 'un oğullarından Devlet - Berdi'nin oğlu Hacı - Giray Han, Kırım Hanlığını ve sülâlesini teşkil etmiştir.

4 - Şiban Han Sülâlesi :

Şiban Han Cuci Han'ın 5. oğlu idi. Babaları Cuci Han'ın ölümü üzerine Sayın Han ve Orda - İçen Han, dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna gittikleri zaman, Şiban Han da beraber gitmişti. Cengiz Han, Sayın Han'a "Altun Busagalı Ak - Orda" yı, Orda - İçen Han'a "Gümüş Busagalı Gök - Orda" yı kurdururken Şiban Han için de "Pulat Busagalı Boz - Orda" yı kurdurmuştu⁶¹. Deşt-i Kıpçak'a döndükten sonra ülkenin fethinin tamamlanışında Şiban Han'ın büyük gayretleri görüldüğü için Sayın Han, o'na "Bu seferde işimizi gören bitiren sen oldun" deyip on bin çadırılık tebea ile birlikte Kuşçu, Karluk, Beyrek ve Nayman kabilelerini vermiş ve "Benimle ağabeyim Orda - İçen arasındaki ülkeler hep senindir. Yazın Irgız, Savuk, Or ve İlek ırmaklarından Ural dağlarına kadar Yayık ırmağı'nın şarkında yayla, kışın Kara - Kum, Ara - Kum sahası ile Sır - Derya, Sarı - Su ve Çu ırmâğı ayağında (döküldüğü yer) kışla" diyerek bu ülkeleri ona vermişti⁶². Şiban Han'ın 1 - Baynal, 2 - Bahadır, 3 - Kadak, 4 - Balaka, 5 - Çerik, 6 - Mergen, 7 - Kurtoga, 8 - Ayaçı, 9 - Sayılğan, 10 - Bayancar, 11 - Macar ve 12 - Konçi adında 12 oğlu vardı⁶³. Şiban Han'ın ölümü üzerine yerine ikinci oğlu Bahadır geçmişti. Bahadır'ın iki oğlu vardı. Büyüğünün adı Cuci - Buka küçüğünün ise Kutluk - Buka idi. Cuci - Buka babasının yerine geçmişti⁶⁴.

⁶¹ Ötemiş Hacı Tarihi, 17 a; Abdu'l - Gaffâr, *Umdetü't-tvârih*, s. 18.

⁶² Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, s. 188.

⁶³ Reşidüddin, *Şu'ûb-i Pençgâne*, 114 b. Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, 189, *Ötemiş Hacı Tarihi*'nde yalnızca Şaban, Şevval ve Bahadır adında üç oğlundan bahsediyor (bk, ZVn. 73 a.)

⁶⁴ Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, aynı yer. *Ötemiş Hacı Tarihi*'nde Kutluk - Buka, Bahadır'ın oğlu ve Cuci - Buka'nın babası olarak gösterilmiştir (bk. 73 a) Fazlullab Ruzbehan, Şiban evlâdının şeceresinde Bahadır'ın oğlu ve

Cuci-Buka'nın dört oğlu vardı. Adları 1 - Badakul, 2 - Bek-Timur, 3 - Yangıçar (Ebulgazi'de Nikçar), 4 - Yisun-Buka idi ⁶⁵. Cuci-Buka ölünce yerine büyük oğlu Badakul geçmişti. Ming-Timur adlı bir tek oğlu vardı. Çok zeki ve akıllı olduğu için kendisine « Külük » lakabı verilmişti. Babasından sonra Külük Ming-Timur başa geçti ⁶⁶. Külük Ming-Timur Han'ın 1 - İlik (İlbak veya İlgak), 2 - Fulat (Pulat veya Pusat), 3 - Canta, 4 - Sevinç Bay (Sevinç-Timur), 5 - Bek-Kondu, 6 - Tunga (Tünge) adında altı oğlu vardı ⁶⁷. Külük Ming-Timur, ölünce yerine Pulat geçti. Pulat'ın 1 - Arab-Oğlan (Arab-Şah) ve 2 - İbrahim (Ayba) adında iki oğlu vardı ⁶⁸. Pulat, Sayın Han Sülâlesi'nin son bulunduğu günlerde Han idi. Pulat Han'dan sonra Şiban Uluğu'nun başına Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu İlik (İlgak) oğlu Kan-Bay geçmişti. Devresi Urus Han ve Toktamış Han zamanına isabet eder. Toktamış Han, Kıyat Mamay üzerine yürümek için Kan-Bay'dan yardım istemiş fakat Kan-Bay yardım etmemiş idi ⁶⁹. Toktamış Han'a Kan-Bay'ın amcazâdesi Pulat'ın oğlu Arab-Oğlan yardımında bulunmuştu ⁷⁰. Toktamış Han, 1381 yılında Kıyat Mama'yı bertaraf ettikten sonra, Arab-Oğlan'ı Kan-Bay'ın yerine geçirerek, Şiban Han'dan miras kalan illeri ve Şiban yurdunu Arab-Oğlan'a vermişti ⁷¹. Arab-Oğlan, biraderi İbrahim (Ayba) ile iyi geçinerek Şiban Uluğu'na beraberce hükmetmişlerdi ⁷². Daha sonra Şibâniler'in başına Kan-Bay'ın oğlu Mahmudek Hoca geçmişti. Mahmudek Hoca, kendi zamanında Tura ülkesinde oturan Kongirat ve Secut tümenlerini mağlûbederek Tura vilâyetinde tam bir hâkimiyet kurmuştu ⁷³. İbrahim (Ayba)'nın torunu ve

Cuci Buka'nın babası olarak Yisun-Buka'dan bahsediyor. (bk. *Mihmannâme-i Buhara*, Minûçîhr Sutûde nşr. Tahran 1341, s. 41).

⁶⁵ Reşîdüddin, *Şu'ub-i Pençgâne'* 114 b, Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, s. 189.

⁶⁶ Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, aynı yer.

⁶⁷ *Ötemiş Hacı Tarihi*'nde Tunga (Tünge) eksiktir. (bk. 73 b) *Muizü'l-ensab* ve *Şecere-i Türk* bu eksikliği tamamlıyor.

⁶⁸ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 73 a, b.

⁶⁹ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 45 b.

⁷⁰ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 46 a.

⁷¹ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 47 b; Abdu'l - Gaffâr, *Umdetü't-ievârih*, s. 55 - 57.

⁷² Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, s. 193.

Tuğlu Şeyh (Devlet Şeyh)'in oğlu Ebulhayr, bu Mahmudek Hoca ile çarpışmış onu mağlub ederek öldürmüştü. Ayrıca dul kalan hanımı Mangıt Mirzalarından birinin kızı olan Canak Bigüm'ü de kendisine almıştı ⁷⁴. Ebulhayr Han 823/1413 yılında doğmuş 874/1469 yılında vefat etmişti. Üç hanımı ve onbir oğlu vardı : Burgut kabilesinden Ağanak Bige'den, Şah Budak ve Hoca Muhammed (Hocuğum), Kongirat ilinden olan ikinci hanımından Haydar Han, Seyyid Baba Han, Sancar Sultan, Şeyh İbrahim, Uluğ - Bek'in kızı olan üçüncü hanımı Rebia Hatun'dan da Küçkücü Han, Sevinç Hoca Han ve Ak - Burun Sultan dünyaya gelmişti ⁷⁵.

Ebulhayr Han, üç defa Taht Vilâyeti'ni (Saray şehri) ele geçirmiş ve Orduy-ı Bazar'da namına Hutbe okutmuştu. Timurilerden Maverâünnehr ülkesinin bir çok kısımlarını almıştı ⁷⁶. Ebulhayr Han vefat ettikten sonra Şibâniler'in başına Arab Oğlan neslinden Yâdigâr Han geçmişse de Ebulhayr Han gibi kuvvetli hükümdar olamadığı anlaşılıyor ⁷⁷. Ebulhayr Han'ın torunu ve Şah Budak'ın oğlu Şeybak Han (1500 - 1510) en meşhur Özbek hükümdarlarından- dır. Onun zamanında Timuriler'in elinde olan Maverâünnehr, Semerkand, Buhara ve hatta Horasan'ın bir kısmı Özbekler tarafından zaptolunmuştu. Bu sırada zuhur eden Şah İsmail 1510 yılında Şeybak Han'ı mağlubederek katlettirmiş ve Harezmi ülkesine kadar darugalarını göndermişti. Yalnız 1515 yılında Yâdigâr Han evlâdından Yılbars Han (1515 - 1526), Harezmi'yi zaptederek Şah İsmail'in darugalarını kovmuştu. 1515 tarihinden itibaren Harezmi, Mangışlak ve Etrek ırmağına kadar uzanan sahadaki Türkmen Yurdu, Şibâniler'in bir diğer şubesinin hâkimiyeti altına giriyordu. Bu sülâlenin kurucusu, görüldüğü üzere Şibâniler'in Yâdigâr Han evlâdından Yılbars Han olduğu için, bu hanedâna Yâdigâr Han sülâlesi denecektir. Şiban evladı, esas itibariyle üç ayrı koldan sülâle ve hanlık teşkil etmişlerdir.

1 - Ebulhayr Han Sülâlesi (Maverâünnehr Şibânileri) : Semerkand, Buhara, Taşkend ve bütün Maverâünnehr sahasında

⁷³ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 48 b.

⁷⁴ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 69 b.

⁷⁵ *Ebulgâzi, Şecere-i Türk*, s. 190.

⁷⁶ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 48 b.

⁷⁷ *Ötemiş Hacı Tarihi*, 51 b.

hükûmet etmişlerdir⁷⁸. Maveraünnehr Şibânîleri'nin atası Ebulhayr Han (1413-1469)'dır. Şibânîler'in en büyük ve kudretlisi bu sülâledir. Buhara, Semerkand ve Taşkend gibi eski kültür merkezlerine hâkim olmaları hasebiyle bu koldan gelen hanlar, Çatatay edebiyatının canlanışında ve kültür hareketlerinde ilim adamlarına imkân ve vasat hazırlamışlardır. Çok geniş sahaya hükmettikleri için Ebulhayr Han sülâlesi kendi aralarında da şubelere ayrılmışlardır. Ana koldan gelenler Buhara'da hüküm sürerlerken Taşkend ve Semerkand bölgelerinde de ana kola bağlı şubeler meydana gelmiştir. Şibânî sülâlesi içinde mezheb farkı yüzünden Safevîler'le ciddi olarak mücâdele eden Maveraünnehr hanları olmuşlardır. Hattâ bu hususta siyâsetlerini Osmanlılar'la birlikte yürütmeğe çalışmışlardır. Her ne kadar Harezmi Şibânîleri'nin de Safevîler ile mücâdelesi olmuş ise de bunu ancak Safevî hâkimiyetinde olan Horasan'a yapılan yağma seferleri şeklinde görmekteyiz. Dolayısıyla yapılan bu mücadele köklü ve ciddi olmaktan uzaktır. Tura Şibânîleri ise zaten Safevîler'le hemhudut değillerdi. 1598 yılında Abdullah Han b. İskender Han ölünce yerine oğlu, Abdülmümin Han (1598-1599) geçmiş fakat o da katledilince Şibânîler'in Buhara şubesi son bulmuş ve Togay-Timür neslinden gelen Astarhan (Hacı-Tarhan) hanları sülâlesinin bir kolu olan Câniyan hanedanı tarihin sahnesine çıkmıştır.

2 - Yâdigâr Han Sülâlesi (Harezmi Şibânîleri) : Harezmi, Mangışlak ve Esterabad'a kadar Hazar - ötesi Türkmenîli sahasında hüküm sürdüler⁷⁹. 1510 yılında Şah İsmail (1502-1524) Merv yakınlarında Şibânîlerden Şah Baht Muhammed Şibânî (Şaybak) Han'ı (1500-1510) mağlup ederek katletmiş, bundan sonra da Harezmi'e kadar istila ederek buralara darugalarını göndermişti.

⁷⁸ Mâverâünnehir Şibânîleri'nin nesebi şöyledir : Cuci oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming Timur (Melik - Timur) oğlu Pulat oğlu İbrahim (Ayba) oğlu Tuğlu Şeyh (Devlet Şeyh) oğlu Ebulhayr Han. *Ötemiş Hacı Tarihi*, 13 a,b; Fazlullah Ruzbehan, *Mihmânâme-i Buhara* s. 41; Ebulgazi, *Şecere-i Türk*, s. 189 - 190.

⁷⁹ Harezmi Şibânîleri'nin neseb cedveli sırayla şöyledir : Cuci Han oğlu Şiban Han oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming Timur (Melik - Timur) oğlu Fulat (Pulat veya Pusat) oğlu Arab-Oğlan oğlu Hacı Tuğlu oğlu Timur Şeyh oğlu Yâdigâr Han. *Ötemiş Hacı Tarihi*, 73 a,b; Ebulgâzi, *Şecere-i Türk*, s. 193 - 200.

Fakat 1514 yılında Çaldıran'da Yavuz Sultan Selim'e yenilince kudret ve kuvvetini kaybetmiş, bundan istifade eden yukarıda zikrettiğimiz, Şibânilerden Yılbars Han (1515-1526), Harezmi ülkesini ele geçirerek Safevî hâkimiyetine son vermiş, dedesi Yâdigâr Han'ın adıyla anılan Harezmi Şibânî sülâlesini kurmuştur, Ancak bu sülâle kendi neslinden değil, amcası Eminek Han'ın kolundan devam etmiştir. Bu hanedân III. Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1770-1804)'ın ölümü ile son bulmuştur. Bundan sonra Harezmi ülkesinde Kongirat hanedanı kurulmuştur.

3 - Bek - Kondu Sülâlesi (Tura Şibânîleri) : Bu sülâle esas Şiban yurduna kalan Melik Timur (Külük Ming - Timur) oğlu Bek-Kondu evlâdının teşkil ettiği sülâledir⁸⁰. Başkurt, Tümen ve Tura yurtlarında hükümran olan bu sülâle Bek - Kondu'dan neş'et ettiği için aynı adla anılır. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Ruslar, 1552 de Kazan Hanlığını, 1557 de Astarhan Hanlığını ellerine geçirerek Asya'ya nüfûz etmeğe başlamışlardı. Tura Şibânîleri'nden Murtaza Han'ın oğlu Küçüm Han (1563-1598), Ruslar'a karşı çetin mücadeleler yapmış, fakat neticede Tura yurdunun onlar tarafından işgalini önleyememiştir. Küçüm Han'ın ölümünden sonra büyük oğlu Ali Han (1598-1610), onun da ölümünden sonra diğer oğlu İşim Sultan mücadeleye devam etmiştir. İşim Sultan ve oğlu Abılay Sultan'ın mücadeleleri çete ve baskın harpleri şeklinde cereyan etmiş ve Rus istilâsına mani olunamamıştır.

⁸⁰ Tura Şibânîler'nin nesebi ise : Cuci Han oğlu Şiban oğlu Bahadır oğlu Cuci-Buka oğlu Badakul (Batavul) oğlu Ming-Timur (Melik-Timur) oğlu Bek-Kondu oğlu Gali Oğlan (Ali Oğlan) oğlu Hacı Muhammed oğlu Mahmudek (Şeybak) oğlu Külük Muhammed oğlu Aybak oğlu Murtaza oğlu Küçüm Han şeklindedir. *Ötemiş Hacı Tarihi*, 73 a,b ; Ali Celâyir, *Câmi'ü't-tevârih*, II.,s. 155 - 156.